

LINGVOKULTUROLOGIK TERMINLAR LUG‘ATINING NAZARIY ASOSLARI

Shahlo Muhammad qizi Shaxobiddinova

O‘zMU XFF fransuz filologiyasi kafedrası o‘qituvchisi
shakhlo.shakhobiddinova.95@mail.ru

Dilnoza Ne‘mat qizi Hayitboyeva

O‘zbekiston Milliy universiteti talabasi
xayitboyeva0212@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada lingvokulturologik terminlarning nazariy asoslari haqida gap boradi. Nazariyani o‘rganish davomida lingvokulturologik terminlar bilan kimlar ish olib borgan, bunday lug‘atlarga kimlar asos solganligi haqida o‘rganildi.

Kalit so‘zlar:

lingvokulturologiya, termin, lug‘at, til, madaniyat, mentalitet, etnomadaniyat, marosimlar

KIRISH

Lingvokulturologiya antropologik tendensiyaga mos ravishda paydo bo‘ldi. XX-XXI asrlar boshlarida gumanitar fanlarni o‘rganishga katta e‘tibor qaratildi. Lingvokulturologiyani rivojlantirish, uni nazariy jihatdan mustahkamlash, kengaytirish va uslubiy, zamonaviy tilshunoslikda tarmoqlanish tadqiqot yangi mavzusidagi ilmiy harakat mavjud. Tarjimada madaniy sohadagi eng muhim muammo madaniy semantikani ko‘rsatadigan lingvistik belgining mujassamlashuvidir.

Turli olimlar tomonidan ilmiy maktablar - madaniyatshunoslik va semiotikada, til falsafasida, bunda nolingvistika, semantika, kognitiv lingvistika har xil jihatlarida o‘rganilgan. Til, madaniyat, aloqa, mentalitet, bir tomondan, tilshunoslik ushbu fundamental tizimlarning o‘zaro ta‘sir mexanizmlarini aniqlash - boshqa tomondan, ular ilmiy fikrning obyektivligini birgalikda tasdiqlaydi. Tilshunoslik va madaniyatshunoslik yangi fanga aylandi. Lingvokulturologiya o‘zining shakllanish bosqichidan o‘tdi, uning asosiy tushunchalari, nazariy tamoyillari va ilmiy usullarning barchasi har tomonlama tushunishni talab qiladigan qator masalalarni shakllantirdi.

Shunday qilib, etnolingvistik usullar, tipologiya va uning nazariy asosi lingvokulturologiya usullari hisoblanadi. Etnolingvistika bir tomondan, lingvistik, etnomadaniyatlarning o‘zaro ta‘sirini tilni rivojlantirishdagi madaniy va etnopsixologik omillar, boshqa tomondan – lingvistik usullardan foydalangan holda – madaniyatning semantikasi, xalq psixologiyasi va mifologiyasi, ularning namoyon bo‘lishidan qat‘iy nazar (so‘zlar, mavzu, marosim va boshqalar) o‘rganadi. Lingvokulturologiya barcha ma‘lumotlarni umumlashtiradi, ya‘ni etnolingvistika tomonidan to‘plangan, biroq, etnolingvistikadan farqli o‘laroq, madaniy qayta qurishga murojaat qiladi, ammo psixologik va mifologik tushunchalar ularning diaxronik ko‘rinishida madaniy harakat, lingvokulturologik paradigmani, sinxron madaniy doiradagi til va madaniyatning o‘zaro ta‘siri milliy o‘ziga xosligini o‘rganadi.

ADBIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Lug‘at ustida ishlashdan maqsad asosiy tushunchalarni tahlil qilishdir. Lingvokulturologik terminlar lug‘ati tavsifi bo‘lishi mumkin emas. Chunki til va leksik nazariyadagi an‘anaviy yondashuvlarga tayanolmaydi, grafika, lug‘atlarni tuzish amaliyotida ishlab chiqilgan usullar to‘g‘risida lingvistik atamalardan foydalanadi (J. Maruso 1960; O.S. Axmanova 1966; boshqalar);

“Lingvistik ensiklopedik lug‘at“ da (1990), “ Sotsiolingvistik atamalar lug‘at“ ida“(T.B. Kryuchkova, V.Yu. Mixalchenko va va boshq. 2006), “Kognitiv atamalarning qisqacha lug‘ati“ da (E.S. Kubryakova, V.Z. Demyankov, Yu.G. Pankratlar, L.G. Luzin 1996), “Eksperimental nom uslubiy atamalarning tizimli izohli lug‘ati“(1996), yilda “Ruscha assotsiativ lug‘at“ (Yu.N. Karaulov, Yu.A. Sorokin, E.F. Tarasov, N.V. Ufimtseva, G.A. Cherkasov 1994-2012) da materiallar namuna olish usullari rus tilining milliy korpusidagi so‘zlardan foydalanish hisobga olindgan.

Lug‘at tuzishda qo‘llaniladigan yondashuvlarga filologik ensiklopedik lug‘atlarni tadqiq qilishga alohida e‘tibor berildi. “Miflar, dunyo xalqlari: Ensiklopediyasi” (V.N. Toporov, M.V. Meilax 1980; 1988), “Slavyan antikvarlari“ (N.I. Tolstoy 1995), “Slavyan mifologiyasi. Ensiklopedik lug‘at“(N.I. Tolstoy 1995), “Rus madaniyatining o‘zgarishi“(Yu.S. Stepanov 1997),“ rus madaniyati bo‘sh joy. Lingvokultural lug‘at“(D.B. Gudkov, I.V. Zaxarenko, V.V. Krasnyx va boshq. 2004). Yangi loyihani ishlab chiqishda asosiy yo‘nalish lug‘at, bu nazariy va uslubiy asoslashning kombinatsiyasi edi madaniy tilshunoslik tamoyillari, “Katta ruscha frazeologik lug‘ati. Madaniyatshunoslik texnik sharh [Telia 2006]”.

Lingvomadaniy atamalarning yangi lug‘ati yaratilgan. Uning vazifasi madaniy tilshunoslikning asosiy tushunchalarini o‘rganishdir. Har birida oldindan tez-tez uchraydigan tushunchalarning tizimlashtirilgan tavsifi keltirilgan, nafaqat olimlar tomonidan lingvistikani aniq tahlil qilishda foydalaniladi, balki materiallar qoida tariqasida, bularning bir yoki boshqa talqinini olish madaniy tilshunoslik aspektidagi kontsepsiya hisoblanadi. Ya’ni atamalarga aylanib: madaniy munosabat, madaniy ma’no, madaniy lingvistik o‘ziga xoslik, madaniyatning konseptual sohasi, lingvokonsept soha va boshqalar:

Leksikografik maqola har xil tavsif turlarini o‘z ichiga oladi, asosiy tushunchalar:

- 1) atamaning nomlanishi (so‘z yoki ibora) ko‘rsatilgan variantlar;
- 2) tarjima berilgan yoki atama ma’nosining ta’rifi berilgan;
- 3) ilmiy kontsepsiya bo‘lgan ilmiy ishlardan iqtiboslar aniqlandi;
- 4) ilmiy ishlardan misollar keltirilgan, ular tasvirlangan lingvokulturologik tahlil jarayonida termin so‘zining o‘ziga xos til material;
- 5) tavsifida qo‘shimcha mavjud bo‘lgan atamalar etimologiyasi haqida batafsil ma’lumot.

Bu erda tavsiya etilgan sxema ushbu ilmiy muammolarga bog‘liq, Lug‘atni yaratishda usul va yondashuvlarni belgilab bergan. Ushbu vazifalar quyidagilar:

- ✓ so‘z yoki so‘z birikmasi bilan atamani belgilash va ushbu so‘zning leksik va grammatik variantlarini ko‘rsatish;
- ✓ atamani konseptual komponent sifatida izohlash yangi ilmiy bilim sohasi - madaniy tilshunoslik, yilda uning maqsadlariga muvofiqligi;
- ✓ ushbu atamaning mazmunini ilmiy birlik sifatida ko‘rsatish.

Bunday lug‘at yaratishda ilmiy tushunchalarni konseptual tahlil qilish, bizga atamaning aniq va qat’iy ta’rifini yaratishga imkon beradi, bir atama semantikasini boshqasidan ajratish. Tadqiqot nazariy jihatidan terminologiyani o‘rganadigan madaniy tilshunoslik bo‘yicha empirik matnlarni o‘rganadi. Shuningdek, madaniy so‘z ta’rifi, bu tarjimalar o‘rtasidagi bog‘liqlik haqida tushuncha berishga imkon beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ushbu sohadagi lug‘atga kirish sxemasini quyidagicha ta’riflaymiz, belgilaymiz va tavsiflaymiz. Keling, uning umumiy shaklini ko‘rib chiqamiz va misol sifatida shunday kalitni keltiramiz,

madaniy tilshunoslik uchun bu atama madaniyatni oʻrnatishga oʻxshaydi .

1. Vokabular zona (audio lugʻat)- lugʻatda aniqlangan atama (soʻz yoki ibora). Lugʻatdagi atama (va uning semantik oʻxshashlari) matnda qalin shriftda va birinchi boʻlib taʼkidlangan, u soʻz katta harf bilan yoziladi. Masalan, Madaniyat.

Bu lugʻat atama va terminlar haqida maʼlumot beradi. Qabul qilingan qisqartmalar bilan atamaning soʻz yasovchi qatorini berish mumkin. Unda soʻzlarning birlik yoki koʻpligi, atamadan olingan qator qabul qilingan qisqartmalar bilan berilishi mumkin. Terminning variantlari qavs ichida asosiy atamadan soʻng beriladi. Lugʻatda ushbu variantlar alifbo tartibida asosiy atamaga havola qilingan holda, izohsiz berilgan. Unda terminning etimologiyasi berilishi; boshqa tilda atamaning ekvivalenti koʻrsatilishi ham mumkin.

Masalan, Madaniyatga munosabat, (madaniy munosabat; asosiy madaniy yangiliklar).

2. Definitson zona. terminning qoʻshimcha izohi boʻlib, soʻz birikmasining bosh harfi bilan quyidagi koʻrinishda beriladi. Masalan: Madaniy turgʻunliklar – M.t. (soʻzning birinchi harfi katta, ikkinchi soʻz boshi kichik harfda beriladi va ular orasi nuqta bilan ajratiladi) definitson qism lingvokulturologik xarakterdagi terminlarning birinchi tajribalardan biri hisoblanadi. Definitsiyaning asosiy talablaridan biri tilshunoslikning milliy-madaniy tushunchalarini ifodalovchi terminlarni shakli jihatdan qisqa va mazmun jihatdan ilmiyligini aniqlashga qaratilgan. Terminning mazmuni aniqlangandan soʻng mazkur terminning alohida tavsifi keltirilishi mumkin. Madaniy turgʻunlik terminiga quyidagi definitsiya va qoʻshimcha tavsifni berishi mumkin:

Madaniyat – bu insonning ijtimoiy va maʼnaviy turmush tarzining barcha sohalarini qamrab oluvchi ahloqiy jihatlarini qamrab oladi.

M.t. insonning qaysi madaniyatga tegishliligini anglashiga asoslangan. M.t. xulq—atvor, bilim, amaliy va ijodiy harakatlar, turmush tarzi va hayot falsafasida namoyon boʻladi; mifologik va etnik sanʼat hamda boshqalarda mujassamlashadi. M.t. lingvistik terminlarning ichki va tashqi belgilarida; lingvistik birliklarni va ularni tanlash hamda tashkil qilishda - dunyo haqidagi xabarlar, odamlar oʻrtasidagi fikrlar va hissiyotlar almashinuvi uchun turli xil aloqa usullarini namoyon etadi.

3. Iqtibos zonasi. Mazkur iqtibos madaniy tilshunoslikda terminning maʼnosini toʻliq ochib berish uchun nazariy ishlarda qoʻllaniladi. Sarlavha atamasi oʻrganilayotgan ilmiy matnda nazariy obyekt tavsifi hisoblanadi. Bunday matnlar atamaning taʼrifiga yaqin kengaytirilgan atama sifatida oʻrganiladi. Shu bilan birga, lugʻatning diskursiv metod

lug'ati lingvokulturologiya sohasida shakllanayotgan atamaning ma'nosini berish bilan birga lingvistlar tomonidan uning uzual tushunchasini ham o'zida aks ettiradi. Mazkur tushuncha lingvokulturologiyaning maqsad va vazifasi sifatida qo'llaniladi. Ushbu qismdagi iqtiboslar lingvokulturologiya sohasidagi eng nufuzli ishlarga keltiriladi. Taqqoslash uchun etnolingvistika, lingvoo'lkashunoslik bo'yicha klassik ishlarning iqtiboslarini keltirish mumkin. Mazkur ishlarda ham xuddi lingvokulturologiya singari ma'lum bir til materialini asosida til va madaniyatning o'zaro ta'siri muammolari natijasida ishlab chiqilgan o'z tadqiqot metodlari mavjud bo'ladi. Atama turli sohalarda qo'llanganda kursiv bilan ajratib unga quyidagi ko'rinishda iqtibos beriladi.

4. Illustratsiya zonasi. Mazkur sohada ilmiy empirik matnlar keltiriladi. Ularda atamalar aniq til materialining lingvokulturologik tadqiqi vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa insonda til, ong, madaniyat va mulohazaning o'zaro ta'sir qilish xususiyatini ochib berish imkonini beradi. Shunday qilib mazkur lug'at maqolachasida tahlil qilinayotgan termin uchun frazeologiyaning lingvokulturologik tadqiqiga bag'ishlangan o'z ishlarimdan illustratsiya keltiraman.

O'zbek tilida darmon non termini mavjud bo'lib, u quritilgan oqsil, no'xot unidan tayyorlanadi. Darmon non kishi salomatligini mustahkamlashga xizmat qilgani uchun shunday atalgan. Shuningdek, to'y noni terminidagi ichki shakl uning qo'y yog'i, kunjut sepilib tayyorlanishini ifodalasa, qatlama terminidagi ichki shakl xamirni qavat-qavat qilib tayyorlanganligida kuzatiladi. Mazkur leksik birlikning obrazli ma'nosi o'zbek xalqining madaniy qarashlariga tegishli bo'ladi. Ularning metaforik ma'gdarda maqol-matnlarda qo'llanilishi madaniy turg'unlik o'z ma'nosini kengaytiradi. Demak, matnlar matn mazmunini kengaytirishda etimologik lug'atlar izohlari, maqollar yoki frazeologizmlar jalb qilinsa, terminning ichki shaklini oson anglash mumkin. Buning natijasida bu kabi leksik-birlikning leksik-semantik aloqalari oydinlashadi. Shunday qilib, mazkur lug'at yozuvida ko'rsatilgan illyustratsiyalarda lingvistik va madaniy asarlardan olingan frazeologizmlarni tahlil qilinadi. Masalan:

Non asli don. Var.: "Non ham - non, Ushog'i ham - non"; "Non bolasi - non ushoq"; Xalqimiz nonni azaldan hurmat qiladi, hamma narsadan afzal, aziz va muqaddas deb biladi. Ota-bobolardan qolib kelayotgan udum, an'anaga binoan, hatto nonni teskari tishlamaydilar, nonning ustiga boshqa narsalarni qo'ymaydilar, nonning ustidan hatlab o'tmaydilar, agar non qo'ldan yerga tushib ketsa, darhol uni

olib, uch marta o'pib, peshonalariga suradilar, non ushoqni dasturxon ustida ko'rsalar, barmoqni ho'llab, ushoq ustiga bosib olib, yeb qo'yadilar. Yuqoridagi maqollar nonni e'zozlash, xor qilmaslik, isrof etmaslikka undab aytiladi.

Nonning ikki kunligini yo, go'shtning - bir kunligini. Bu - xalqning tibbiy qarashlari natijasida yuzaga kelgan maqollardan biri. Nonni ko'p yeyish kishining sihat-salomatligi uchun ko'pda ziyon yetkazmaydi, ammo go'shtni me'yoridan ortiq yeyish - ziyon, umrni qisqartiradi. Ma'lumotlarga ko'ra, uzoq umr ko'radiganlarning aksariyat ko'pchiligi umuman go'sht yemas ekan yoxud juda ham oz miqsorda iste'mol qilarkan. **Non yopmay men o'lay, xamir qilmay singlim o'lsin, unni maqtamay - egachim.** Oilaviy hayotda ba'zan shunday hollar ham uchrab turadiki, non yo xamir ovqat o'xshamay qolsa, er aybni xotinga, qaynona aybni kelinga qo'yadi. Maqolni aytgan ayol: "Doim bularga men, yo singlim, yo egachim aybdor ko'rinamiz. Hech kim aybni unning o'zida demaydi-ya!" demoqchi bo'ladi. Maqolni majoziy ma'noda boshqa shunga o'xshash holatlarda, aybsiz aybdor bo'lib qolgan chog'larida qo'llaydilar. Mazkur iboralar madaniy kontekstda o'zbek xalqi mentalitetiga xos tushunchalarni ifodalaydi. Non bu insonning oziqlanishi ma'nosida metonomik ko'chimga asoslangan sinekdoxa stilistik uslubida majoziy ma'no ifodalab keladi <...>.

5. Iqtibos keltirilgan terminlar zonasi. Lug'at maqolasida terminlarga havollar kiritiladi, mazkur maqolada asosiy termin haqida qo'shimcha ma'lumot mavjud bo'ladi. Iqtibos keltirilgan termin qisqartirilgani bilan quyidagicha shakllantiriladi: Qarang: Madaniyat, O'zlikni anglash, Qadriyat, Mentalitet.

REFERENCES

1. Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры. М.: Языки русской культуры, 1999. С. 13.24.
2. В.Н.Телия Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий. /Отв. ред. М.: аст-пресс книга, 2006. 784 с.
3. Ковшова М.Л. Словарь лингвокультурологических терминов: идея, принципы, схема, опытный образец Язык, сознание, коммуникация. М.: МАКС Пресс, 2013. Вып. 46. ISBN 978-5-317-04486-2 С.54.
4. Shaxobiddinova, S. (2021). Transfer of ethnographies in french-uzbek translation dictionaries. Конференции, 1(1). <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1133>.
5. <https://doi.org/10.47100/nuu.v2i18.03.128>
6. <https://doi.org/10.47100/nuu.v2i18.03.148>